

Richard Svoboda

„Hádání duše s tělem“

K jedné polaritě Divišovy Teorie spolehlivosti

Něco papíru už bylo popsáno o tom, že Teorie spolehlivosti¹ Ivana Diviše je dílem polemic-kým a kontroverzním. Bezmála sedmisetstránkový Wernischův výbor, posud nejdůležitější publikovaný konvolut z Divišových záznamů, vede čtenáře po sinusoidě strmých „himalájských“ jasnozření i pronikavých analytických postřehů, ale také ponurých „punkevních“ pádů protimlu-vů, banálních tlachů a pomluv. Teorii spolehlivosti ocenili čtenáři (Novoroční anketa Lidových novin 1994) a byla reflektována i početnými kritiky v periodickém tisku; tyto ohlasy byly symp-tomaticky rozptýleny od poloh střízlivých a věcných až po sebeukájkivé. Byly zde naznačeny mož-nosti interpretačních cest (Jan Lukeš: „Jsou to deníky? Komentáře k vlastnímu dílu? Vzpomínky? Rouhání extatikova, či bludy paranoikovy?“²). Jiřímu Peňášovi byla zase Teorie spolehlivosti „kongeniální součástí Divišova mimořádného básnického díla“, „monumentální textovou vyvěr-linou s desítkou vrstev a pásem“³. Podobně členitě četl Viktor Šlajchrt („každý čtenář si [...] podle svého založení a nálady může vybrat spoustu menších knih: rodinnou kroniku, učebnici poezie, antikomunistický pamflet, téměř barokní mučednickou legendu, politický komentář, zpověď psy-chicky narušeného alkoholika, náboženský traktát, několik filozofických spisů, sbírku anek-dot...“⁴); také Jiří Brabec upozornil na „značně různorodý typ textů“, které se staly „školou kázně, prostorem nemilosrdné sebereflexe i vyjasňování vlastní poetiky“⁵. Martinu C. Putnovi byla Teo-rie spolehlivosti více než čímkoli jiným záležitostí, aby zbytek Divišova díla paušalizoval na „málo artikulovaný řev a kvíl, lání a lkaní, proklínání všeho a všech“⁶ (dva exhibicionismy sui generis, Divišovo a Putново velké a ještě větší Ich, zazněly v tomto velkém třesku).

I.

Teorie spolehlivosti je *vyhroceným a otevřeným systémem* podvojných relací, krajních, často vzájemně se svářících binomií. (To je ona „spousta menších knih“, signalizovaná kritikou.) Pola-rity vytvářejí složitou, bizarní směsici; vypovídají mnohé o „bárce“ autorovy psychiky, o jeho způsobu nazírání jevů, ideových zřídlech i hodnotových kritériích. V těchto střítech se mnohdy ukazuje Divišovu rozdvojenost či dvojdomost, ale nikdy uhýbavá dvojakost (mluvím o jakémsi *nutkání ke krajnímu*; Jiří Cieslar píše o „zavalujících ambivalencích“⁷).

Juxtaponováno je tu racionální a iracionální (svár gnose a víry), komické a tragické, reálné a fik-tivní (snové), „nicotné“ a „něcotné“, mystické a profánní, individuální a kolektivní (kolektivistic-ké), privátní a veřejné, surové a něžné. Konkrétním lidským osudům – s klíčovým a zásadním,

1 Ivan Diviš: Teorie spolehlivosti. Vybral a uspořádal Ivan Wernisch. Praha, Torst 1994.

2 Jan Lukeš: Všem navzdory, Týden 1994, č. 4.

3 Jiří Peňáš: Souhrn neštěstí v zářezech I. D., MF Dnes 10. listopadu 1994.

4 Viktor Šlajchrt: Mezi Punkvou a Everestem, Respekt 1995, č. 4.

5 Jiří Brabec: Prostor sebereflexe, škola kázně, Nové knihy 1994, č. 39.

6 Martin C. Putna: Antidivíš, Literární noviny 1995, č. 47.

7 Jiří Cieslar: Možnosti hněvu, Kritický sborník 1995, č. 3.

egocentrickým důrazem na autoreflexi – se dostává fascinované konfrontace s generálními společenskými a historickými anamnézami a vizemi. Vedle sebe se ocitají nesmiřitelné vesmíry řádu a chaosu, boha a ďábla, bytí a smrti, prostory bez průniků (muž a žena, den a noc). Opětovně se otevírá dialog o vědeckém a básnickém poznání, vyvolána je polarita mezi lyrickým a epickým. Demýtizující a depatetizující kampaně jsou střídány exaltovaným, obrozenským teatrálním gestem a mýtickou monumentalitou. Zdobné je potíráno nenávisí k ornamentu, pýcha pokorou a naopak.

To vše se přirozeně týká jak roviny tematické a motivické, tak i stylové: standardně „nízké“ a „vysoké“ se mísí do tak homogenního tvaru, že je zřejmé, jak okázale autor opovrhne tradičními tabuizačními hranicemi, ba že je překračuje úmyslně, aby se negativně vymezil vůči panujícím normám (podobaje se v tom třeba autorům samizdatového undergroundu). Teorie spolehlivosti postuluje poněkud traumatické a často traktované téma: vztah domova a exilové reality. Svár chaosu a řádu zprostředkovává též napjatá relace mezi pečlivě komponovanými, cizelovanými textovými segmenty a prvoplodivým neladem vyššího kompozičního celku. Vyčítat tuto celkovou „neskladnost“ autoru nebo editorovi znamená pokus „vyzávorkovat“ Divišovu návrativou obsesi a zrušit tak – na úrovni kompozice – úhelnou opozici řád-chaos. Tím bychom však nepochybně ztratili jeden z interpretačních klíčů.⁸

II.

Teorie spolehlivosti je výbor, navíc výbor neautorský (k výběru a redukci textu vyjádřil – jistě akceptovatelné – výhrady Vladimír Novotný⁹), takže nepokládám za účelné doložit distribuci motivů „sporu duše a těla“, taxativně je sepsat a utřídit. Pokusím se o dílčí, elementární interpretaci těchto motivů, jež tvoří jednu z tematických dominant textu, zasahují i do jiných binárních opozic a často, jak se pokusím doložit, navíc nesou informaci axiologickou. (Této problematice se dotkl již Vladimír Karfík, když napsal, že „tělesnost výpovědi je na Teorii spolehlivosti tím nejcharakterističtějším a nejpodstatnějším rysem“. Týž kritik konstatoval ostatně i všudypřítomnou „bipolaritu, která je součástí snad každého Divišova záznamu“¹⁰.)

Zásadní opozice mezi ideálním a hmotným má v uměleckých dílech všech věků (byť zde ulpíváme především v tradici gotické a barokní) podoby sporu duchovního a tělesného, podobu „hádnání duše s tělem“. V Divišově podání: „Jsem tělo, já s touto tezí souhlasím, protože jsem to jako nemocný člověk poznal. Barokní zemitismus, od slova země. Hmotnatost, přerušovaná úpěnlivými průniky duchovnosti.“ – 1972.¹¹ Pokud jsme polaritu, jež nás zajímá, nazvali „sporem duše s tělem“, pak přirozeně implikujeme někdejší scholastický dualismus a s ním v českém kontextu stejnojmennou dialogickou strofickou skladbu z první půle čtrnáctého století. Obdobu tamních

⁸ Za velmi dvousečná pokládám v této souvislosti Fideliova lehkonohá (a možná až příliš definitivní) tvrzení stran fiktivního a nonfiktivního (Petr Fidelius: *Iluze spolehlivosti*, Kritický sborník 1995, č. 3): „Žvást a konfuze patří k životu, ano, ale nepatří do literatury. Chce-li autor tuto stránku života umělecky zobrazit, nedocílí toho tím, že bude sám žvanit: musí ji v díle sestrojít, stvořit, 'vymyslet'.“ Předně mi oktrojování toho, co patří a nepatří do literatury a jak má autor umělecky „zobrazovat“, cosi nepěkného připomíná. A pak: dost dobře nechápu, proč by uprostřed změnání všeho (včetně fiktivního a nonfiktivního), v realitě závějevitěho postmoderního zmatku konce věku nemohl Diviš žvanit stejně jako Švejk a Pepín. A proč se máme zajímat (opět Fidelius) „ausgerechnet o život a utrpení pana Diviše“? Po této otázce ve Fideliově textu následuje popření biografických interpretačních přístupů. Jenže proč by nás nemohl při výkladu Blatného poezie zajímat i jeho chorobopis? A proč bychom o umělecké hodnotě Holanova díla nemohli uvažovat poučeněji, budeme-li obeznámeni s jeho podivínským způsobem života? Důsledně Kunderovo zastínění soukromého života a Divišovo sebestředné „provalení“ téhož jsou navíc jen dvěma póly téže automýtizační hry, reklamní kampaně, chcete-li. Nejsem si jist ani dalším Fideliovým tvrzením, že totiž „žvást“ a „konfuze“ šlo z knihy vypreparovat. Byla by to táž kniha?

⁹ Vladimír Novotný: *Divišův trochu nespolehlivý špalíček*, Práce 27. října 1994.

¹⁰ Vladimír Karfík: 1994 - Divišův rok, *Literární noviny* 1995, č. 3.

¹¹ Ivan Diviš: cit. dílo, s. 247.

incipitů signalizujících promluvy duše a těla bychom sice v Divišovi hledali marně, autorská strategie je po málem sedmi stoletích přece jen podstatně rafinovanější, ale nezměněn zůstává základní střet požívačného a ideálního. Ten je v zásadě jednou z bran do všech myšlenkových systémů, tedy i do Divišem („gnostickým“ pochybovačem a chybovačem) nejčastěji vyvolávaného křesťanství (a konečně i do komunistického a fašistického totalitarismu, stíhaného v Teorii spolehlivosti tolikerou kritikou).

Základní topos citované duality, totiž nedostatečnost a selhávání těla, jeho diktát a bezbrannost, je v Divišově próze přítomen v početných variacích. Obvykle nese další významy, např. iniciaci a prozření, rozpoznání sociální role. Přijmete-li Divišovo charismatické gesto, nikterak vás nepřekvapí, že jevištěm a hledištěm jeho „hádání o duši“ není nic menšího než antický amfiteátr: „Po většinu života nás úžasné, šimravé zbaběloství našeho těla vede k iluzi, že sedíme skryti v hledišti a hledíme na jeviště. První průser nás vyhodí na jeviště a tu rozpoznáváme, že jsme na něm stáli odjakživa, nazí s prackami na přirození. Trapas.“ – 1966.¹² „Tělesná bolest tě okamžitě zpraví o tom, co jsi. Duševní bolest tě okamžitě zpraví o tom, kdo jsi.“ – 1967.¹³

Motivy související s tělesností, zejména pak se sexualitou, látkovou výměnou a s jejími poruchami, tedy fenomény obecně konotované jako „nízké“ či „zavrženěhodné“, tvoří axiologické pozadí pro hodnocení společenské situace: „Vše ve společnosti je stále se zdokonalující fabrikací chimér, onaní přeludů, velkomasturbátem přízračnosti.“ – 1964.¹⁴ „Tento národ je jen klapotem umělých chrupů. Klíma má ocas. Zde jsou jen antikoncepční prostředky, potraty a obrovská proľhanost takzvané nové morálky, kde se svinstvo snoubí s prudérií a absolutní nevážností k čemukoli vážnému.“ – 1966.¹⁵ Zdá se mi, že okázalá vulgarita a odtabuizovaná nonkonformita je tu vším jiným, jen ne rozkolísáním tradičních hodnot. (Řečeno s Jiřím Rulfem, onen prvek „skandálnosti“ je daleko spíše znamením „neúchylnosti myšlení“¹⁶.) Dokládají to bolestné Divišovy výpravy za pojmenováním národních či generačních traumat a jeho úpěnlivé ohledávání tradičních křesťanských zřidel morálky. Tady se staví do zásadní opozice vůči oné „nové morálce“, kde slovo „nový“ neznamená nic jiného než absolutizaci pragmatičnosti a utility režimu.

Divišova tematizace národních traumat je variací na Kunderovu někdejší aktualizaci Schauerových otázek. „Po divišovsku“ se jí vlastně sděluje totéž: nacionalita sama není hodnotou, tou jsou až naplněné ideje. Zdánlivý „řev a kvil“ se nám z tohoto hlediska strukturuje, z balastu se vynořuje svědkova hrůza z kupčení pod alibistickým závojíčkem dějinné nevyhnutelnosti. Morálka a z ní vycházející čin v podstatě splývají, zároveň jsou reflektovány limity takového gesta: „Talent bez statečnosti je jak dort s polevou z hoven.“ – 1967.¹⁷ „Z té strašlivé sračky světa nevyčnívají co ostrůvky smyslu skutky veliké, protože prostě nejsou možny, ale jen skutky nepatrné, to, že někdo někomu zalátá punčochu, uprázdni místo v tramvaji, umyje okna, podá na zem spadlou lžici.“ – 1972.¹⁸ (Poslední sdělení jako by z oka vypadlo programové rétorice „poezie všedního dne“, geneticky vycházející z úsilí básníků Skupiny 42. A ještě: každý z dvojice motivů „tramvaj“ a „okno“ by mohl být tématem obsáhlé srovnávací práce o české poezii posledního století či půlstoletí. Jsou základní součástí topiky „civilizační“ části české lyriky a významové pole, které obhospodařují, je nedozírné. Divišův text není přirozeně v tomto smyslu solitérem, ale

¹² Ivan Diviš: cit. dílo, s. 58.

¹³ Tamtéž, s. 86.

¹⁴ Tamtéž, s. 18.

¹⁵ Tamtéž, s. 67.

¹⁶ Jiří Rulf: Teorie spolehlivosti, Reflex 4, listopadu 1994.

¹⁷ Tamtéž, s. 82.

¹⁸ Tamtéž, s. 245.

je „kontaminován“ básnickým kontextem. Možná tu narážíme na další pnutí Teorie spolehlivosti: ta touha po individuálním, heroickém osamocení, neopakovatelném a jedinečném tvůrčím gestu – a na druhé straně její výraz v hranicích společného jazyka, ať už generace, anebo širší literární tradice.)

Strategie obdobná té, již autor užívá v případech fyziologických motivů, se uplatňuje i při hodnocení médií. Ta v autorově pojetí zrcadlí společenský marasmus: „Kdykoliv otevře rádio, vytéká z této bedny s lampami a relátky splaš hoven, kadí se tu slova bez jakéhokoli smyslu, prochcaná koudel změtených nicot.“ – 1966.¹⁹ O osm let později se Diviš sám musí vyrovnávat s osobní účastí v tomto mediálním reji: „Všechno, co horkou jehlou píchám pro RFE, je poslední nížina rutiny, ukecané zběhlosti, šafrán zkušenosti, na špetku nože postřehu, zbytek kakaové šódó absolutních hoven.“ – 1974.²⁰

Další variantou hlubinného sporu je programová demýtizace vztahu muže a ženy: „čisté“ a „duševní“ se prostřednictvím motivů sexuality a látkové výměny dostává do obdobné hodnotové pozice jako „totalitární“ a „kolektivní“. Zmíněný vztah navíc špiní mediální tance konce milénia: „Duševní láska... to je k pozvracení... ne protože by něco takového bylo vyloučeno, ale protože se něco tak výjimečného nazývá, protože se to polepuje výrazivem.“ – 1965.²¹ Podobně blasfemován je i historický kánon: „Král Václav IV. v haleně mezi lid, šukal Zuzanu v lázni, dal popravít Jana Nepomuckého, chlastal a měl rád lidi.“ – 1966.²² „Mytizovaný blábol“²³, jak Diviš historii označuje, je podrobován racionální analýze, prefabrikované, obecně automaticky přijímané floskule jsou napadány slangovými vulgaritami a „tělesností“, která je „posvátné“ podobě mýtu zcela cizorodá a narušuje jeho kompaktní strukturu. Zároveň si však Divišův mluvčí neváhá povolovat homogenní, nenarušený mýtus na pomoc, hodí-li se jako protiváha k nestoudnosti soudobé autoritativní moci. Dějinný mýtus nepřestává tedy být v Teorii spolehlivosti axiologickou konstantou, není popřen a vržen na hnojště, jak by se mohlo na první pohled zdát: „Praha se dělí na dvě části: na klenotnici králů a bolševický mrdník.“ – 1966.²⁴

Obecně pro Teorii spolehlivosti platí, že krajnosti jsou v ní pouhou provokací a razantní exhibicionistická vychýlení (ať na stranu „duchovna“, nebo „tělesna“) provázejí neurotické hledání rovnovážné polohy. Pod zorným úhlem dějinných událostí přitom Diviš shledává, že nerovnovážený stav jedincovy duše vede ke zruďnému jednání, je motorem takového jednání: „Asketa plus moc rovná se genocida. Společný jmenovatel? Snad propast po nenaplněném sexu, ablace citové sféry, která se tak často u megalomanických napravovatelů světa projevuje příkladným osobním životem, abstinencí, vegetariánstvím.“ – 1966.²⁵ „Puritanismus, jako ne světlá a ze svobody ke svobodě se nesoucí, ale jako zarputilá, ze zapšklosti k nenávisti se vinoucí abstinence od nejnornálnějších ne požitků, ale darů – je jen hrozná lež, ale bývá i klimatem gestapáctví a fašismů všech odstínů“ – 1971.²⁶

III.

Samostatnou kapitolou je literárněhistorický kontext (související přirozeně i s binomií duše a těla), do něhož Diviš svou poezii i prozaické záznamy explicitně uvádí. Citací řady autorů volí

¹⁹ Tamtéž, s. 62.

²⁰ Tamtéž, s. 322.

²¹ Tamtéž, s. 47.

²² Tamtéž, s. 53.

²³ Tamtéž, s. 53.

²⁴ Tamtéž, s. 60.

²⁵ Tamtéž, s. 55.

kontury, ve kterých chce být a zřejmě i bude vnímán. Nebudu se zde podrobněji zabývat těmito exkursy do děl a životních osudů Demlových, Holanových, Kafkových, Klímových a Weinero- vých – v abecedním pořádku a bez nároku na úplnost. Připomínám je pouze proto, že tyto výklady stojí, zdá se, na úzké hraně mezi aktualizací vyplývající z přirozeného Divišova naturelu a osobitou a koncizní mýtotvornou autostylizací. (Tento „automýtus“ je svéráznou obdobou toho, co konstruuje ve svých prózách třeba Bohumil Hrabal a trochu jinak Milan Kundera. Automýtizační strategie jsou třeba u Kundery a Diviše pochopitelně zcela odlišné, stačí si uvědomit jejich zásadně protikladné pojetí vztahu autorského subjektu a díla. Kunderův svár duše s tělem je odkázán důsledně do sféry – byť často autobiograficky inspirované – fikce, zatímco Teorie spolehlivosti plápolá kdesi mezi psychoterapeutickou zpovědí ztroskotance a všeobsahujícím gestem demiurga – v obou případech Diviše.)

Teorie spolehlivosti je bezpochyby jedním z interpretačních klíčů k Divišově poezii. Její spojitě čtení se sbírkami autorových veršů nabízí efektní paralely i závěry. Již aplikace tohoto hlediska by naznačila kongenialitu obou vesmírů: básní a deníkových záznamů.

IV.

Čím bylo naše připomenutí Teorie spolehlivosti, nebylo-li pouhou pohoršující reprodukcí Divišovy „vulgarity“? Vyšlo z předpokladu klíčové role opozice „tělesného“ a „duševního“ a ilustrovalo, že tato binomie nabaluje na sebe významy spjaté se socializací jedince, s historií, nacionalitou, mediálností, s komunikačními bariérami...

Pokud navíc text znovu prostřednictvím Divišových deníkových záznamů upozornil na to, že hranice mezi „mravným“ a „nemravným“, hranice mezi „věčným“ a „časovým“ může vést i jinudy, než se zdá být samozřejmé, upozornil-li na časovost jisté mravnosti a pohřichu na obecnou nemravnost časového, pak dokázal více, než jsem mohl doufat.

Ukázal-li, že pod vnější slupkou neuspořádanosti a znesvěcujícího hádání duševního a tělesného principu probíhá v Divišově knize vůle k redefinici všeho toho, co z pohodlí přijímáme jako dané a konstantní, ukázal-li, že ideální konstrukty nedocházejí reálného naplnění a jejich praktické deformace jsou hrůzným mysteriózním tancem marnosti, pak se mi podařilo dotknout se toho, oč běží, jak soudím, generálně.

(Můžete si oškřivít sebezhlíživou teatrálnost Teorie spolehlivosti, ale šílené puzení duše i těla, jež zachycuje, z ní dělá knihu, která zůstává.)